

Gordiaantje:

Duitse Denkmal-problematiek

HANS MOORS

Prora: moeizaam monument

Aan de oostkust van Rügen, in de 'Prorer Wiek' benoorden Binz, verrees in 1936 het 'KdF-Seebad der Zwanzigtausend' Prora. Een betonnen kolos, meer dan vier kilometer lang en zes verdiepingen hoog. Er konden 20.000 mensen tegelijkertijd – arbeiders en hun gezinnen – vakantie vieren in de gezonde zeelucht. Vanwege het begin van de Tweede Wereldoorlog werd dit totalitaire Benidorm niet afgebouwd.

Na de Duitse capitulatie huisvestte Prora duizenden oorlogsvluchtelingen. Tussen 1950 en 1990/91, was het complex in gebruik bij het Oost-Duitse leger, hermetisch afgesloten van de buitenwereld. De gebouwen raakten na 1990 in verval. Prora kwam onder 'Denkmalschutz'. Maar welk verleden moet hier herdacht worden? Welke herinneringen willen de Rügäner en Duitsland ophalen aan vierduizend meter beton?

Prora is een moeizaam monument.

Kleio-redacteur Hans Moors werkt als senior onderzoeker bij het IVA, Instituut voor sociaal-wetenschappelijk beleids-onderzoek, verbonden aan de Universiteit van Tilburg.

Schets van de architect Clemens Klotz, die het KdF-Seebad Rügen ontwierp. Een langgerekt gebouw tussen de Oostzee en de Grosser Jasmunder Bodden met een boulevard aan de Oostzee-kust, waarop de kamers uitkeken.

Monumentale ruïnes

In 1934 ontwikkelde de architect Albert Speer een theorie over de waarde van ruïnes.

'De gedachte was dat modern geconstrueerde gebouwen niet geschikt waren om die 'brug der traditie' naar toekomstige generaties te zijn, die Hitler wilde. Het was moeilijk voor te stellen dat roestige hopen puin die heroïsche inspiratie konden overbrengen die Hitler zo bewonderde in de monumenten uit het verleden. Mijn 'theorie' was bedoeld om dit dilemma op te lossen. Door speciale materialen te gebruiken en bepaalde statistische beginselen toe te passen zouden we in staat moeten zijn om constructies te bouwen die zelfs in staat van verval, na honderden of (daar gingen we althans vanuit) duizenden jaren, in meer of mindere mate zouden lijken op de Romeinse voorbeelden. Om mijn ideeën te illustreren had ik een romantische tekening laten maken. Die toonde hoe de paradetribune op het Zeppelinveld eruit zou zien na generatielange verwaarlozing, begroeid met klimop, de zuilen omgevallen, de muren hier en daar afgebrokkeld, maar de contouren nog steeds duidelijk herkenbaar. In Hitlers entourage werd die tekening als blasfemisch gezien. Dat ik me zelfs maar een periode van verval voor het nieuw gestichte Rijk, bestemd om duizend jaar te bestaan, kon voorstellen, vonden veel van Hitlers vertrouwelingen belachelijk. Hijzelf echter accepteerde mijn ideeën als logisch en verhelderend. Hij verordonneerde dat in de toekomst de belangrijke gebouwen van zijn Rijk opgericht moesten worden volgens de principes van deze 'wet der ruïnes'.

Uit: A. Speer, *Erinnerungen* (Berlijn 1969)

Rügen is het grootste en mooiste eiland van Duitsland. Tegenwoordig heeft het een vaste oeververbinding met het achterland van Mecklenburg-Vorpommern, waar honderdduizenden toeristen jaarlijks gebruik van maken. Lange tijd was Rügen echter een geïsoleerd gebied met een ruige natuurlandschap, waar mensen leefden van kleinschalige landbouw en visserij. De eerste bewoning dateert al van het negende millennium voor Christus. In de zevende eeuw van onze jaartelling werd de oorspronkelijke Germaanse bevolking door het slavische volk van de Ranen onder de voet gelopen. De Ranen voerden veel oorlogen met de Denen. Uiteindelijk werd Rügen in 1168 een provincie van Denemarken. Na de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) viel het eiland aan Zweden toe. In 1815 kwam het (samen met Pommeren) onder Pruisische heerschappij.

In het Duitse collectieve bewustzijn heeft Rügen een bijzondere plek. Zoals de Rijn, of de Lüneburger heide, vertegenwoordigt Rügen de 'Sehnsucht' naar onaangestaste vrije natuur, onafzienbaar licht, lucht en water, het verlangen naar zuiverheid. In de prozaïsche werkelijkheid was het eiland eeuwenlang de speeltuin van grootgrondbezitters. Al in de achttiende eeuw kwamen de boeren steeds meer onder druk te staan. Niet alleen vanwege de lijfeigenschap die tot diep in de negentiende eeuw

bleef bestaan, maar ook door systematische onteigening van gronden en opheffing van dorpen ('Wüstungen'). Weinig zelfstandige boeren bleken tegen deze hobby van de landadel bestand, zodat Rügen verarmde. Nog aan het einde van de Tweede Wereldoorlog was de helft van het land in handen van een klein aantal grootgrondbezitters. De 'Bodenreform' van 1948 maakte daar een einde aan: het land werd verdeeld onder bezitloze boeren.

Hitlers utopie

Totalitaire staten wortelen in utopieën. Mensen met een utopisch bewustzijn denken na over veranderingen, dromen over de toekomst. De geschiedenis van wat komen moet, proberen ze vast te leggen. In plannen die centrifugeren in steeds wijder cirkels rondom de eigen kring, maar ook in architectuur; ze houden van bouwen.

Alle utopieën worstelen met de vraag: 'wie is 'wij'? Twintigste-eeuwse totalitaire utopieën als het nazisme en het communisme zagen het 'wij' van de toekomst als een 'wij' zonder 'zij': een samenleving gezuiverd van kwalijke, storende elementen. Dat 'wij' wordt zichtbaar gemaakt in het verleden – bij voorkeur een glorieus verleden – en alvast beleefd met het oog op de toekomst. In *Mein Kampf* klaagt Adolf Hitler al over het gebrek aan 'opmerkelijke monumenten' waarmee Duitse

steden hun eigen glorieuze verleden symboliseerden. Architectuur diende in zijn ogen niet alleen een esthetisch, maar ook een politiek doel. 'Hitler hield ervan te zeggen,' noteert de architect Albert Speer, 'dat hij bouwde met de missie om zijn tijd en geest over te brengen op het nageslacht. Uiteindelijk was alles dat bleef om mensen te herinneren aan de gouden era's der geschiedenis hun monumentale architectuur, zo filosofeerde hij... Zo kon Mussolini nu, bijvoorbeeld, verwijzen naar de gebouwen van het Romeinse Rijk als de verbeelding van de heroïsche geest van Rome... Onze architectuur zou ook tot het bewustzijn moeten spreken van een toekomstig Duitsland, eeuwen ver van nu'.

Architectuur noemde Hitler 'het woord in steen'. Deze opvatting wilde hij toepassen op München en natuurlijk Berlijn, de stad die hij zag als de hoofdstad van de wereld, '... alleen te vergelijken met het oude Egypte, Babylon of Rome'. Monumentaal bouwen en monumentale propaganda vielen samen. Bij de legging van de eerste steen voor het 'Parteitaggelände' in Nürnberg betoogde Hitler, dat 'zelfs als de Beweging ooit zou stilvallen, dan zou deze getuige na duizenden jaren nog spreken. Te midden van een heilig bos eeuwenoude eiken zullen de mensen van die tijd in plechtige verbazing deze eerste gigant onder de gebouwen van het Derde Rijk bewonderen.'

Het moest allemaal groots en meeslepend. Maar wat Hitlers visie op architectuur intrigerend maakt, is dat het er hem niet zozeer om ging monumentale gebouwen voor de toekomst te behouden. Zijn doel was om gebouwen zo te ontwerpen, dat het verval ervan gecontroleerd kon worden. Hitler verlangde van architecten, dat zij beschikten over 'vooruitziend historisch besef'. Zij moesten kunnen inschatten of hun nieuwbouw in de toekomst nog steeds de glorie van het Derde Rijk kon uitstralen. Het verleden van de toekomst wilde Hitler kunnen herkennen in het hier en nu. Een typisch utopische manier van denken en bouwen, die bijvoorbeeld is toegepast op het 'Parteitaggelände' in

Nürnberg. Hier werd 'het woord in steen' verkondigd, zoals de films van Leni Riefenstahl: *Sieg des Glaubens* (1933), *Triumph des Willens* (1934), of *Tag der Freiheit: unsere Wehrmacht* (1935) lieten zien.

KdF-Seebad Prora op Rügen – het onbedorven eiland – is, naast het Parteitaggelände, het grootste nieuwbouwproject, dat onder het naziregime werd gerealiseerd. Maar het was, in tegenstelling tot het Nürnbergse project, niet geconcipeerd als monumentale nazi-architectuur. Prora was in opzet functioneel ('Zweckbau'). De kolossale proporties kwamen voort uit het doel de 'totale vakantie' voor 20.000 mensen tegelijkertijd te kunnen faciliteren. De idee van georganiseerd massatoerisme én het concept van de 'totale vakantie' hadden evenwel een onmiskenbaar politieke en propagandistische lading. Daar was Kraft durch Freude (KdF) nu juist voor opgericht.

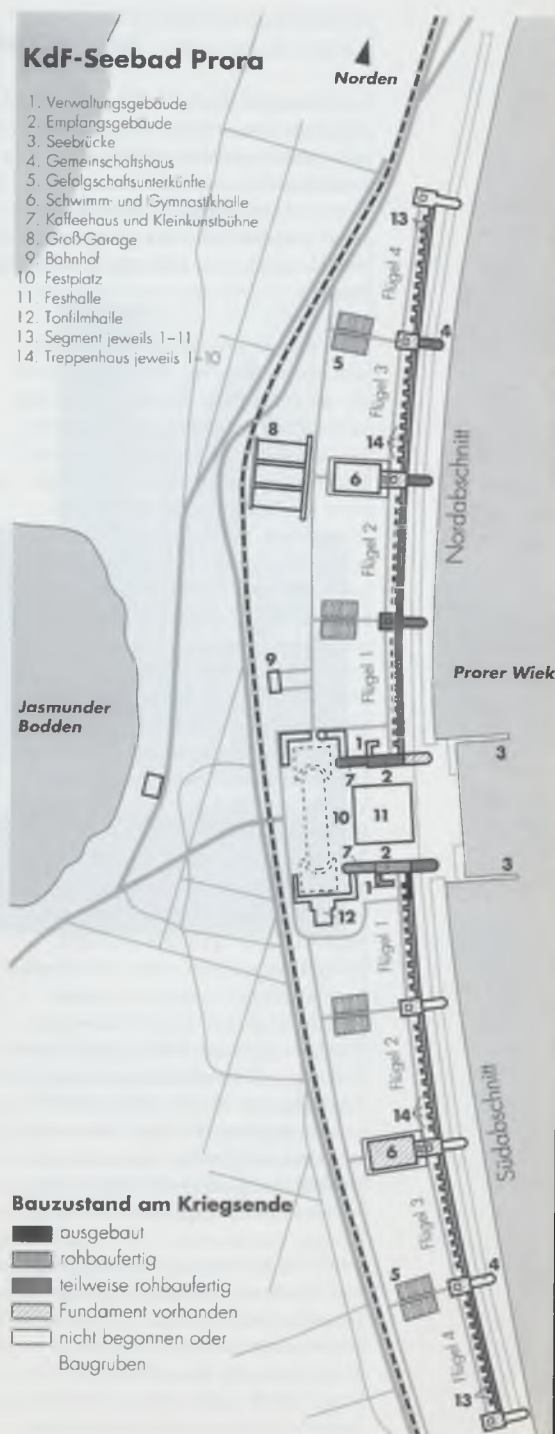
Kraft Durch Freude

De ontstaansgeschiedenis van Seebad Prora hangt samen met de arbeiderspolitiek van de NSDAP. De bouw en exploitatie van Prora viel onder de verantwoordelijkheid van dr. Robert Ley, een vertrouweling van Hitler, Reichsorganisationsleiter der NSDAP und Führer der Deutschen Arbeitsfront (DAF). Eenmaal aan de macht had Hitler alle arbeidersverenigingen verboden. Hoewel 1 mei 1933 nog werd gevierd als nationale feestdag bezetten SA-afdelingen overal in het land de zogenaamde 'Gewerkschaftshäuser'. Een dag later werden de 'Gewerkschaften' afgeschaft, hun vermogen in beslag genomen en werd het DAF de 'officiële vertegenwoordiging' van de arbeider. Doelstelling van het DAF was de integratie van de arbeider in de 'Volksgemeinschaft'. 'Ons werk moet door één gedachte beheerst worden,' betoogde Ley, 'onze Duitse arbeider tot een oprechte, trotse en gelijkwaardige "Volksgenosse" te maken.'

Nobel maar berekenend. Want alle activiteiten waren tevens bedoeld om de productiviteitsverhoging die de oorlogsvoorbereidingen vergden, zonder noemenswaardige loons-

KdF-Seebad Prora

1. Verwaltungsgebäude
2. Empfangsgebäude
3. Seebücke
4. Gemeinschaftshaus
5. Gefolgschaftsunterkünfte
6. Schwimm- und Gymnastikhalle
7. Kaffeehaus und Kleinkunstabühne
8. Groß-Garage
9. Bahnhof
10. Festplatz
11. Festhalle
12. Tonfilmhalle
13. Segmenten 1-11
14. Treppenhaus 1-10

Prora was in september 1939 nog lang niet afgebouwd. Het werd een militair hospitaal en tegen het einde van de oorlog opvangplaats voor tienduizenden vluchtelingen uit het oosten van Duitsland.

verhoging en uiteraard protestloos te kunnen doorvoeren.

Kraft durch Freude (KdF), opgericht op 27 november 1933 als een onderafdeling van het DAF, was gemodelleerd naar het Italiaanse, fascistische Dopolavoro: een centrale maar niet door de staat georganiseerde, sportief en cultureel georiënteerde vrijetijdsorganisatie voor het volk.

KdF was de populairste organisatie van het naziregime. KdF organiseerde netwerken van kunst- en cultuurverenigingen, tentoonstellingen in fabrieken, ontspanningsactiviteiten, bedrijfssportfeesten en wedstrijden voor het best-presterende bedrijf. Naast deze 'Kulturarbeit' waren er afdelingen voor reizen, trektochten, vakanties en (sinds 1938) het sparen voor de 'KdF-Wagen'. Iedereen kon wekelijks 'Sparmarken' verwerven om voor de somma van 990 Reichsmark een Volkswagen Kever aan te schaffen. Meer dan 300.000 verwachtingsvolle kopers haalden de broekriem aan. Helaas produceerde de fabriek vanaf 1939 slechts voor de oorlogsindustrie.

Het pronkstuk van KdF, dat ook nadruk kreeg in de nazipropaganda, was het reisprogramma. Tot 1939 verkocht KdF 43 miljoen reizen. Vooral dagtochten, maar ook 7 miljoen vakanties waarvan 690.000 'Hochseefahrten' naar Noorwegen, Madeira of Italië. Prijzen liepen uiteen van 5 Reichsmark voor korte uitstapjes tot 120 Reichsmark voor een cruise naar Madeira. Niet veel op het eerste gezicht, maar een gemiddelde arbeider verdiende ongeveer 150 Reichsmark per maand.

In de DDR kreeg de 'Kulturarbeit' van KdF een pendant in de zogenaamde 'Breitenkultur', geïnstitutionaliseerd in de Freie Deutsche Gewerkschafts Bund (FDGB). De jonge DDR wilde uiteraard niets te maken hebben met het naziregime, maar maakte niettemin 'antifascistisch gebruik' van bestaande, geïnstitutionaliseerde vormen van 'culturele Massenarbeit' als alternatief voor de 'Amerikanisierung Westdeutschlands'.

De 'culturele Massenarbeit' was gericht op alle georganiseerde vrije-

tijsactiviteiten en diende vanuit partijpolitiek perspectief een propagandistisch doel. Onderdeel vormde het zogenaamde 'kulturelles Volksschaffen', dat al even breed werd georganiseerd, maar zich toespitste op feestcultuur, volkssport, ontspanning en cultuurtoerisme – activiteiten die voorheen onder KdF vielen.

Het ging, zowel onder het naziregime als in de DDR-tijd, om de *geistig-kultureller Aufstieg der Werktätigen* – een humanitair ideaal dat trouwens al sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw de burgerlijke cultuur en de arbeidersbeweging in Duitsland had gekenmerkt. In de personen van Heinrich Schulz of Wilhelm Pieck, gedurende de jaren twintig actief in de sociaal-democratische Zentrale Bildungsausschuß, liepen er zelfs rechtstreekse lijnen naar het partijkader van de Sozialistische Einheits Partei (SED) in de DDR.

Natuurlijk ontbraken dergelijke lijnen tussen KdF en de FDGB, maar de 'verheffingsdoelstelling' en ook de aard van de activiteiten zijn vergelijkbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de bedrijfswedstrijden van KdF en de zogenaamde 'Ökulei': de Ökonomisch-kulturellen Leistungsvergleich. De 'Ökulei', eind jaren vijftig bedacht, was oorspronkelijk bedoeld om niet-economische criteria in te voeren in de 'Leistungsbewertung' van bedrijven. Destijds was zo'n vergelijking taboe. Deels terecht, want waar de KdF koerste op de voorbereiding van de arbeiders op de oorlog, daar was de inzet van het communistische regime veeleer economisch georiënteerd. Maar het ging tegelijkertijd wel om hetzelfde beginsel: controle van staatswege over het volk.

Seebad Prora

KdF-Seebad Prora was het eerste van in totaal vijf geplande KdF-Seebäder. Destijds een vorm van massatoerisme zonder weerga- en voor Rügen ongekend. Het was niet, zoals vandaag de dag, de bedoeling om geld te verdienen door de individuele toerist ongemerkt te verleiden zichzelf te conformeren aan de massa. Hitler, die bijzondere aandacht

De KdF-Wagen moest een massaproduct worden. Hier op de omslag van het blad 'Arbeiterturn', september 1938.

had voor het project Prora, wilde nu juist stevig investeren om het Duitse volk te doen inzien hoe groot het was! De nazistaat was een 'Erziehungsstaat'. 'Ons volk is een kind (...), het is nog jong in zijn denken', schrijft Albert Speer.

Wat Prora zo onmiskenbaar tot een naziproject maakte, was, ten eerste, dat het bewust beoogde het volk op te voeden in het nationaal-socialisme. De massa moest leren wat Hitler met Duitsland voorhad, overtuigd worden van de zin van zijn onvoorwaardelijke inzet voor de opkomst, groei en glorie van het duizendjarige rijk. In de tweede plaats organiseerde KdF – Prora was een belangrijk voorbeeld – rust en vermaak om de groeiende inspanning die het opvoeren van de wapenproductie van arbeiders vergde, te compenseren. Al in 1933 verklaarde Robert Ley (en later zou hij het nog vaak herhalen): 'Wij verloren de oorlog, omdat wij onze zenuwen niet in bedwang hadden. Daarom wil de Führer, dat de nationaal-socialistische staat zich dat steeds voor ogen houdt en er voor zorgt, dat de zenuwen van het volk gezond en sterk blijven.' Bovendien vervulde KdF de behoefte aan ontspanning, waarin vóór 2

mei 1933 was voorzien door de vakbonden en arbeidersverenigingen. Om de oorlog ongestoord te kunnen voorbereiden, moest in eigen gelederen aan de vrede worden gewerkt!

Volksopvoeding en disciplineren: daar ging het in Prora om. Nieuw was de massaliteit, de omvang van het project. De demagoog Hitler wist hoe effectief massa's beïnvloed konden worden:

'Die Gemeinsamkeit der großen Kundgebung aber stärkt nicht nur den einzelnen, sondern sie verbindet auch und hilft mit, Korpsgeist zu erzeugen', schrijft hij in *Mein Kampf*. *'Das Wollen, die Sehnsucht, aber auch die Kraft von Tausenden akkumuliert sich in jedem einzelnen.'*

Niet voor niets had Prora een intercom-installatie – met een luidspreker in elke kamer.

KdF-Seebad Prora mag dan geen 'Propagandabau' zijn geweest, de 'totale vakantie' die arbeiders er voor 2 Reichsmark per dag konden genieten was wel degelijk onderdeel van het ideologische programma van het naziregime. Prora bood niet zomaar een strandvakantie. Het ging er om, ronkte in 1938 de KdF-uitgave *Unter dem Sonnenrad*: *'dat spoedig tienduizenden hier in deze heerlijke hoek van het mooiste Oostzee-eiland blijde mensen worden, die zwemmen en wandelen, door de bossen zuiveren, het theater bezoeken en zich aan alle gezelligheid en elk tijdverdrif kunnen laven, zoals voorheen slechts die paar "Volksgenossen" wier hoge inkomen een dergelijke ontspanning mogelijk maakte. En zo ontstaat hier een fantastische vorm van sociaal werk, dat zijns gelijke in de wereld niet heeft, en een gevoel van geluk overvalt iedereen die tot voor kort door marxistische querulanten werd voorgelogen, dat hij een "verschoppeling" der aarde was.'*

Prora was qua omvang en logistiek een van de meest ambitieuze bouwwerken uit de nazitijd. Begin 1936 organiseerde Robert Ley een concours voor elf architecten. Die kregen opdracht om een accommodatie te ontwerpen waar 20.000 'Volksgenossen' een volledig georganiseerde tiendaagse vakantie konden doorbrengen. Alle 10.000 kamers met

Het lot van de Wilhelm Gustloff

In de nacht van 30 januari 1945 verliet de Wilhelm Gustloff, het voormalige vlaggenschip van de KdF-vloot, de Baltische haven van Gdynia (Gotenhafen). Aan boord waren 10.582 vluchtelingen, soldaten, zeelieden en bemanningsleden – ruim vijf keer het aantal mensen als waarvoor het cruiseschip was ontworpen – op de vlucht voor het optrekkende Sovjetleger. Enkele uren later werd het door een S13 Sovjetduikboot getorpedeerd: 9343 opvarenden verdronken, de grootste zeecramp in de geschiedenis!

De geschiedenis en het lot van de Wilhelm Gustloff staan niet op zichzelf. Nadat het schip, genoemd naar de in 1936 vermoorde leider van de NSDAP in Zwitserland, in 1937 van stapel gelopen was, werd het ingezet voor KdF-vakantiecrises.

De KdF-schepen 'Robert Ley' en 'Wilhelm Gustloff'

Vanaf september 1939, na het begin van de Tweede Wereldoorlog, diende het als hospitaalschip van de Kriegsmarine in de Baltische regio. Eind 1940 kreeg het een andere functie: 'Wohnschiff' van de '1. und 2. Unterseeboots-Lehrdivision', gestationeerd in Gdynia. Daar lag de Wilhelm Gustloff ruim vier jaar voor anker, totdat het schip in januari 1945 een rol kreeg in het grootste evacuatieprogramma in de geschiedenis van de zeevaart tot dan toe. Vrijwel de hele voormalige KdF-vloot en tal van vracht- en gevechtsschepen werden ingezet bij het evacueren van miljoenen vluchtelingen, soldaten, zieken en gewonden uit de noord-oostelijke rijksregio's. In totaal zijn zo tot de capitulatie van Duitsland meer dan 2.000.000 mensen gered. Tussen de 25.000 en 30.000 mensen kwamen om. De meeste slachtoffers vielen doordat drie schepen in de Baltische zee door Sovjetduikboten tot zinken werden gebracht: de General von Steuben (3000 doden), de Goya (7028 doden) en de Wilhelm Gustloff (9343 doden).

Over de tragedie van de Wilhelm Gustloff is in 1959-1960 in West-Duitsland een speelfilm gemaakt, *Nacht fiel über Gotenhafen* (regie: F. Wisbar). Ook de laatste, in Duitsland zwaar bediscussieerde roman van Nobelprijswinnaar Günter Grass *In Krabbengang* is gebaseerd op het lot van dit pronkjuweel van de KdF-vloot.

uitzicht op zee. Er moesten gemeenschappelijke ruimtes komen, keukens, eetzalen, zonneterrassen, een feesthal (capaciteit: 20.000 mensen!), een bioscoop, een uitzichttoren, onderwijsgebouwen, een sporthal, een ziekenhuis, restaurants, aanlegkades voor de KdF-vakantieschepen, een parkeergarage (voor de volkswagens!) en een spoorwegstation. Bovendien was er het eerste golfslagbad van Europa gepland.

Het winnende ontwerp kwam van de hand van de Keulse architect Clemens Klotz (1886-1969). Dat was vóór het concours overigens al duidelijk. Klotz en Ley waren bevriend. Dat hielp Klotz om het tot 'Vertrauensarchitekt der Deutschen Arbeitsfront' te schoppen, hoewel hij nooit een politiek actief nationaal-socialist is geweest.

Op 2 mei 1936 – vanuit DAF-perspectief een veelbetekenende datum – werd de eerste steen gelegd. Pas in november van dat jaar ging de bouw echt van start. Meer dan vijfduizend arbeiders (van diverse bedrijven en bouwconcerns) begonnen met de concrete uitvoering van de plannen van Klotz, die trouwens op de Wereldtentoonstelling van Parijs (1937) een 'grand prix' kreeg voor zijn ontwerp. Al in oktober 1938 kon 'Richtfest' (het bereiken van het hoogste punt) worden gevierd voor het eerste, vijfhonderd meter lange verblijfsgebouw.

Slechts een beperkt aantal mensen is te gast geweest in Prora. En dan slechts om de voortgang van de bouw te vieren, want uiteindelijk heeft het complex nooit gefunctioneerd zoals het was bedoeld.

Wat zou de vakantieganger eigenlijk van Prora hebben kunnen verwachten? In 1937 beschrijft het blad *Arbeitertum* de vakantieverblijven. 'De inrichting van de kamers zal eenvoudig, maar modern zijn. Al de slaap- en woonkamers zijn zeewaarts gericht, hebben een afmeting van 2,2 x 4,75 meter en bevatten twee bedden, een wastafel met stromend water, een klerenkast en een woonhoek met tafel, stoelen en een gepolsterde ligstoel. Alle kamers krijgen centrale verwarming.' In servies en strandbenodigdheden was voorzien. En uiteraard werd de was gedaan. Verder waren er cafés,

In de DDR-tijd was Prora militair gebied. Een bronzen beeld in sociaal-realistische stijl uit 1975 van Prora is nu te bewonderen in het Legermuseum te Dresden.

terrassen, schrijf-, lees- en speelruimtes, kegelbanen, biljartzalen en overdekte rusthallen waar de gasten uit de wind van de zon konden genieten.

Het leek erop, dat het naziregime zich met Prora van zijn goede kant liet zien. Deze mythe leeft nog altijd voort. Toch is duidelijk, dat een complex als Prora niet uit liefdadigheid voortkwam. Het was deel van de 'Arbeits- und Sozialpolitik' die een bijdrage moest leveren aan de nationaal-socialistische 'Kriegs- und Rassenpolitik'.

'Wij sturen onze arbeiders niet met schepen op vakantie of bouwen voor hen fantastische zeebaden, omdat wij daar plezier in hebben of tenminste diegenen die er gebruik van kunnen maken. Wij deden dat alleen maar om de arbeidsproductiviteit van het individu te behouden en hem sterker en opnieuw gefocust naar zijn werk te laten terugkeren (...).'

Ook Prora staat in het teken van het 'Gesamtziel' om 'de prestaties van het Duitse volk op alle gebied te verbeteren.'

Vakantiegers in Prora zouden (dat was de bedoeling althans) een soldateske routine gaan volgen. Vrij om te gaan en staan waar zij wilden, waren zij niet.

De vakantieleden waren van aankomst tot vertrek, van opstaan tot bedtijd volledig georganiseerd. Er was een strak en intensief, groepsgewijs programma ter lering en vermaak dat iedereen moest volgen. Over de intercom op de kamers werden de aanwijzingen verstrekt, zodat

de vakantiegers bijtijds te bestemder plekke waren om deel te kunnen nemen aan sport en spel, cultuur, ontspanning en festiviteiten. De opvatting van Robert Ley was, dat 'intensieve ontspanning' gedurende een week hetzelfde effect sorteerde als een vakantie van drie of vier weken.

Militair gebied

Met de inval in Polen legt Hitler de bouw stil. Tijdens de Tweede Wereldoorlog diende Prora als militair ziekenhuis. Al tijdens, maar ook na de oorlog verbleven er duizenden vluchtelingen. De omstandigheden waren erbarmelijk. Onder historici – in Oost en West – heeft deze episode in de geschiedenis van Prora weinig aandacht gekregen. Opvallend, want bij de lokale bevolking lijken de onafzienbare mensenstromen, het (dreigende) gebrek aan voedsel, het geweld, de ziekte en de sterfte ook vandaag de dag nog in het geheugen gegrift. Rügen was arm en had niet veel te verdelen.

Intussen probeerde het Sovjet-bezettingleger in 1945 vergeefs om Prora op te blazen. Dat plan werd losgelaten. Sommige delen van de ruwbouw werden gedemonteerd en hergebruikt voor huizenbouw in de omgeving. Verder gebeurde er weinig. De 'Koloss van Rügen' stond te verbrokkelen.

Een nieuwe utopie was in plaats gekomen van het duizendjarig rijk. In 1949 nam de Hauptverwaltung Ausbildung (HVA) van de Deutsche Volkspolizei (DVP) haar intrek in de nog bruikbare gebouwen. Daarna

volgden de Kasernierte Volkspolizei (KVP) en diverse onderdelen van de Nationale Volksarmee (NVA). Prora gold sindsdien als 'Kaderschmiede' van het leger.

Tot in 1990/91 huisvestte Prora voortdurend zo'n 10.000 soldaten en officieren. Die werden getraind, geschoold (er was vanaf 1969 een 'Militär Technische Schule', met een speciale leergang voor officieren die in 1981 tot 'Offiziershochschule' werd omgevormd waar vooral buitenlandse militairen werden opgeleid) en uitgezonden naar strategische plekken in de DDR of daarbuiten. De zuidelijke vleugel van Prora diende vanaf 1956 als 'NVA-Erholungsheim' voor officieren, compleet met een speciale 'Generals-Flügel' voor hoge officieren van het Warschau-Pact.

De ruwbouw waarin het complex zich nog bevond, werd in de jaren vijftig grotendeels afgebouwd. Men hield nauwelijks rekening met het oorspronkelijke ontwerp. Ook in technisch opzicht werd er met de pet naar gegoid. Schrijnender was het beslag dat de militaire 'Inanspruchnahme' op de plaatselijke bevolking legde. Die werd gedwongen om mee te werken aan de herbouw. Hotels en pensions in de nabije badplaats Binz werden genaast om werklui te herbergen. Een groot gebied rond het voormalige Seebad Prora werd tot militair gebied uitgeroepen. Boerengehuchten moesten verdwijnen.

De tijd van de 'Wüstungen' leek teruggekeerd – deze keer uit naam van het volk! Veel oorspronkelijke bewoners – het gehicaneer en de confiscaties zat – trokken weg uit de 'Prorer Wiek'. Dat was militair 'Sperrgebiet'; gedurende een halve eeuw een witte vlek op de kaart van Rügen: ontoegankelijk en onzichtbaar. De Rügäner hoorden alleen het geluid van rangerende rupsbanden, het gedonder van zwaar geschut tijdens schietoefeningen. En als zij van Binz naar Saßnitz wilden, moest dat kilometers om via Bergen. Prora was trouwens niet de enige witte vlek. Voor veel DDR-burgers was Rügen een vakantie-eiland, het partij kader van de SED niet uitge-

zonderd. Aangezien niet iedereen in de DDR even gelijk was, waren bepaalde gebieden op Rügen voorbehouden aan de partijtop. Het eilandje Vilm ('Naturschutzgebiet' sinds 1936) werd in 1959 verboden gebied. De Oost-Duitse ministerraad bouwde daar haar luxe 'Feriensiedlung'. Partijleider Erich Honecker (1912-1994) liet er een romantische datsja optrekken.

Desalniettemin is de naoorlogse geschiedenis van Prora onlosmakelijk verbonden geraakt met de militaire geschiedenis van de DDR. In de Bondsrepubliek werd Prora vergeten. Voor Oost-Duitsland gold het tegendeel. Iedereen kende Prora: niet als vakantiekolonie, maar als geheim militair centrum. Dat gaf voeding aan tal van geruchten. Zo zou er een ondergrondse duikboothaven zijn, een U-bahn en verborgen kelders. Die kelders zijn er inderdaad. Maar dat ze voor duistere zaken gebruikt werden, lijkt zeer onwaarschijnlijk. Een duikboothaven (technisch onmogelijk) en een U-bahn zijn er in Prora nooit geweest. Maar het verhaal gaat ... tot op de dag van vandaag. Dat is niet ver-

wonderlijk. Niet alleen werden die geruchten destijds zorgvuldig in stand gehouden, een propaganda-tactiek die de macht van het Oost-Duitse leger diende te onderstrepen. Maar als militair opleidings- en trainingscentrum heeft Prora ook een wereldwijde uitstraling gehad. Het begrip én de mythe Prora hebben geklonken tot in Zuid-Amerika, Afrika en het Verre Oosten.

Monument

Prora is een megalomane rareiteit die in hoog tempo bouwvallig wordt. Een nieuwe invulling van het gigantische complex is echter lastig. Projectontwikkelaars willen wel stukken van Prora onderhanden nemen (ondanks het risico op een massagrav te stuiten), maar zij ondervinden tegenstand vanuit de milieu- en de monumentenlobby. Ook de inwoners van Rügen slingeren heen en weer tussen oost-nostalgie en west-toerisme. Sinds de 'Wende' is de weinige industrie die er op het eiland was nagenoeg verdwenen. Landbouw en visserij zijn geen bron van inkomsten meer. Massatoerisme biedt potentieel, maar is Prora wel geschikt als Ostsee-costa?

Naar de zee gekeerde gevel van de gebouwen aan de zuidkant van Prora nu.

Literatuur

Günter Benser, *DDR – gedenkt ihrer mit Nachsicht* (Berlijn 2000).
Bibliographie zur Zeitgeschichte (1953-1995) (5 dln.: Institut für Zeitgeschichte: München 1982-1996), i.h.b. delen III en V.

R. Eckert en B. Faulenbach:
Halbherziger Revisionismus. Zum postkommunistischen Geschichtsbild (Olzog-Verlag: München 1996).

J. Fest, *Hitler* (Penguin: Harmondsworth 1973).

G. Grass, *In krabbengang* (Meulenhoff: Amsterdam 2002).

H.G. Hockerts (ed.), *Drie Wege deutscher Sozialstaatlichkeit. NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich* (München 1998).

B. Lichtnau, *Prora auf Rügen. Das unvollendete Projekt des 1. KdF-Seebades in Deutschland. Zur Geschichte und Baugestaltung* (Axel Dietrich: Peenemünde 1995).

M. de Keizer e.a. (red.), *Utopie. Utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw (Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie 13)* (Walburg Pers: Zutphen 2002).

J. Rostock en F. Zadniček,
Paradiesruinen. Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen (Ch. Links: Berlijn 2001).

A. Speer, *Erinnerungen* (Propyläen Verlag: Berlijn 1969).

R.R. Taylor, *The word in stone. The role of architecture in the National Socialist ideology* (University of California Press: Berkeley etc. 1974).

Het alternatief is de cultuurhistorische waarde van het complex te benutten. Dat betekent een ongekend moeilijke en kostbare restauratie. En dan? Een monument als Prora – met een nationaal-socialistisch én een communistisch verleden – appelleert niet aan één herinnering! Voor de Rügen – vroeger en nu – heeft Prora altijd inbreuk gepleegd op het dagelijkse leven. Met een beroep op de ongereptheid van het eiland legde het naziregime de grondslag voor massatoerisme. Later trokken de vluchtelingenstromen een wissel op de zwakke economie. In de communistische periode was het een no-go-area, die nauwelijks werkgelegenheid opleverde, grote stukken natuurgebied aantastte en de dagelijkse praktijk van de communistische vrijheid, gelijkheid en broederschap representerde.

Dat is allemaal verleden tijd. Rügen is niet langer kind van de rekening, maar staat voor de lastige taak om nu van Prora te profiteren. Het toerisme is een belangrijke troef. Maar ook en vooral in een Duitse context herinnert Prora aan het nationaal-socialisme in zijn triomfantelijkste fase; aan de gruwelijke manier waarop het Sovjetleger tijdens zijn zegetocht naar het westen heeft huisgehouden; aan de beklemmende vrijheid van de DDR en de Koude Oorlog waaraan het militaire opleidingscentrum Prora een bijdrage leverde. Het verknipte verleden van twintigste-eeuws Duitsland geeft elke formele vorm van herinneren een persoonlijke én een politieke dimensie. In het verenigde Duitsland is de 'kolos van Rügen' een 'moeizaam monument' geworden.

In de voormalige DDR bevinden zich diverse 'moeizame monumenten' die voortdurend inzet zijn van nostalgisch, historisch en politiek debat. Met de herinrichting van Gedenkstätte en museum Sachsenhausen, bijvoorbeeld, worden fundamentele veranderingen aangebracht in de wijze waarop het voormalige concentratiekamp ten tijde van de DDR is gepresenteerd én herdacht (*Kleio* 44, 3-2003). Historisch is dat misschien wel verantwoord. Vanuit een (West-) Duitse optiek althans.

Maar hoe zit het dan met die Oost-Duitse visie op het naziverleden? Minstens twee generaties zijn daarmee opgegroeid.

Geschiedenis is meervoud en niet waardevrij. Daar is intussen iedereen het over eens. Paradoxaal genoeg is dat nu juist het heikele punt. Hoe meer nadruk de waarde vrije of tenminste complete presentatie van Duitslands verleden krijgt, des te sterker is de behoefte aan nostalgie als identiteitsbevestigend 'stukje' verleden. Ruim tien jaar nu wordt er nagedacht over de herontwikkeling van het complex. Definitieve keuzen zijn nog niet gemaakt. Op het ogenblik is er een aantal uiteenlopende musea gehuisvest. Enkele musea zijn gewijd aan de geschiedenis van Prora. Hun 'denkmaldidaktische' uitgangspunten lopen sterk uiteen. Volstaat het om gewoon te laten zien hoe het was? Of is dat naïef, oppervlakkig en potentieel zelfs gevaarlijk bij zo'n 'höchst brisant politischer Ort'? Het debat duurt voort.

De illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit het boek 'Paradiesruinen'

Bezoek aan Prora

Behalve een jeugdhierberg en een hippe disco huisvest Prora nu verschillende musea. Geregeld vinden rondleidingen over het complex plaats, dikwijls door gidsen die in de DDR-tijd een functie binnen de NVA vervulden. Raadpleeg hiervoor plaatselijke kranten en toeristische brochures of zoek contact met toeristenbureaus op Rügen. Uiteraard vinden (speciale) rondleidingen ook op afspraak plaats.

Meer informatie:

Dokumentationszentrum Prora
www.dokumentationszentrum-prora.de
 Over de geschiedenis van Prora:
www.museum-prora.de/historisch.htm

Algemene websites over Rügen
www.ruegen.de
www.landkreis-ruegen.de
www.ruegen-infoweb.de
www.nationalparkamt-ruegen.de